

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СПІЛКУВАННЯ В ЕТИКЕТНИХ МОВЛЕННЄВИХ СИТУАЦІЯХ

Останнім часом як у зарубіжній, так і у вітчизняній лінгвістиці помітний значний інтерес науковців до питання гендерної диференціації у мові й мовленні (Г. Відмарк, Г. Крейдлін, Л. Ставицька, О. Горошко, Я. Пузиренко, О.Петренко, Д. Петренко та ін.). Аналіз праць, присвячених мові чоловіків і жінок, свідчить про актуальність подальшого дослідження цього питання в контексті підвищення культури ситуативного мовлення. Гендерна диференціація як природний процес, у якому біологічні відмінності між чоловіком і жінкою наділяються соціологічним значенням [2; 177], відображається в ситуативній мовленнєвій поведінці суб'єктів соціуму, зокрема в етикетній комунікативній діяльності.

У статті зроблено спробу простежити на матеріалі ситуативних етикетних висловлювань особливості мовлення представників соціальної статі, що виражає суспільний статус чоловіка і жінки. Застосування екстралінгвістичного підходу до мовних засобів, які функціонують в етикетному мовленні, передбачає врахування суспільних гендерних зв'язків між учасниками комунікації і дає можливість переосмислити мовний знак як засіб самовираження індивідуума - носія національних і загальнолюдських цінностей.

Увага до етикетних форм спілкування не випадкова: ця галузь в українській лінгвістиці розроблена ще недостатньо [1; 96]. У тлумачних і фразеологічних словниках української мови мовленнєвий етикет представлений лише загальними формами, окремими прикладами: вітання – доброго здоров'я, доброго дня, добридень, добридень, здоров був, здорова була; побажання – будьте здорові, у добрий час, добраніч, щасливої дороги, Царство йому Небесне; звертання – будьте ласкаві, ласкавий пане (добродію), вельмишановний, вельмиповажний; подяка – красно дякую, спасибі, спасибоньки, спасибі й на цьому; просьба - прошу пробачення, прошу слова, даруйте ласкаво, будь ласка, ради Бога; запрошення - ласкаво просимо; відмова – неverb. *дати гарбуза* тощо.

Як бачимо, навіть у деяких наведених формулах, відірваних від контексту, помітний тендерний аспект, зокрема це стосується граматичного роду виділених курсивом форм вітання, звертання, виразної емоційності у формі подяки. – *спасибоньки*, невербального засобу комунікації у відмові тому, хто сватається. Зазначимо, що фундамент системи сучасного мовного етикету становить мовний досвід попередніх поколінь, зафіксований у народних казках, піснях, художній літературі.

У конкретних мовленнєвих ситуаціях етикетні форми набувають ситуативної інформації, можуть виражати тендерну диференціацію мовлення жінок, чоловіків, стосунки між учасниками спілкування, повагу до співрозмовника, ввічливість, співчуття тощо. Тендерні особливості в ситуативному мовленні певною мірою можна пояснити тим, що у психіці українського етносоціального організму, за висновками І.Каганця, зроб-

леними на основі типології характерів К.-Г.Юнга й синтезу досягнень антропології, психоінформатики, лінгвістики, домінують ознаки двох багато в чому протилежних, та все ж психічно сумісних соціотипів "етико-інтуїтивний інтроверт" (псевдонім "Миротворець") і "логіко-сенсорний екстраверт" (псевдонім "Адміністратор") [5; 15-25]. Перший тип характеризується більш розвиненою почуттєвою сферою, що переважно притаманна мовленню жінок, а другий – раціональною, досить помітною в мовленнєвій поведінці чоловіків.

Жіночу статтю стереотипно називають слабкою, а чоловічу – сильною. Це відбито і в тлумачному словнику [2; 1191]. Прикметник *слабкий* на відміну від *сильний* характеризує людину як особу, яка не відзначається твердістю, стійкістю, вольовим характером, не виявляє рішучості, наполегливості в чомусь. Про нерішучого, розніженого чоловіка кажуть "бабій". Відповідно для людини з духовно сильним характером властиве виражене, "тверде" слово – без вагань, чітке, цілеспрямоване. Протилежним до *твердий* є слово *м'який*, що в переносному вживанні означає "лагідний, сердечний, чутливий, ніжний" та асоціюється із зумовленими соціальною природою особливостями мови жінок, відображеними у стереотипах *материна ласка, материна пісня*.

Спостереження за живою мовною практикою людей свідчать, що комунікативна поведінка жінок часто експресивна, надто емоційна, не завжди послідовна. Очевидно, з цими характеристиками асоціюється стійке словосполучення *жіноча логіка*. У цьому виразі передано особливості сприймання й осмислення світу жінкою. *Логіка (грец.)* походить від "слово", "мова", "розум", пов'язане з "розповіддю", "промовляю". Відтак *жіноча логіка* – це особлива логіка в діях, вчинках, у

мовленнєвій поведінці. З нею пов'язані стереотипні і уявлення про мовленнєву поведінку жінок, що відображена у висловах *баб'яче голосіння* (голосне причитання й оплакування померлих за себе і за рідних), *язиката Хвеська* (жінка, яка любить багато говорити), *сорока на хвості принесла* (про надмірно балакучу людину, переважно жінку, яка поширює чутки, відповідно ключове слово в жіночому роді), *не поможе бабі й кадило, коли бабу сказило* (про поведінку, зокрема й мовленнєву, жінки, яка втратила самовладання від гніву, злості).

Для етикетного мовлення важливим є звертання. За допомогою словесної формули звертання мовець часто висловлює прохання. Наприклад:

– Товариші! – голова легенько постукав пальцем по краєчку стола. – Ви ж у сільській раді, а не... посеред ви гону. Прошу до порядку (*Гр.Тютюнник, "Кізонька"*).

У даній дещо офіційній мовленнєвій ситуації звертання з проханням до подружжя, яке вирішило розлучитися, помітне соціальне нашарування. Слова і дії голови сільради (цю роль виконують переважно чоловіки) виражають стриманість, деяку поміркованість, бажання присоромити, такт у спілкуванні. Порівняймо іншу ситуацію звертання з проханням:

– Товариші, будь ласка, тихіше. Я вас усіх перекричати не можу, – подавала коротеньку довідочку гід – дівчи на з чистим полтавським акцентом і вимовою, міцно на тискуючи на "р" і пом'якшуючи "л" (*О. Чорногуз, "Аристократ" із Ванярки*).

У цій ситуації вимальовується образ української дівчини полтавського регіону. Як бачимо, форма звертання та, що й у попередньому прикладі – *товариші*, але просьба виражається трохи по-іншому – *благально, ласкаво*, за допомогою формули *будь ласка*. Видно, дівчині не комфортно, бо важко працювати, коли туристи галасують, водночас їй незручно робити зауваження, у другому реченні вона наче виправдовується, не дуже переконливо вмотивовує свою вимогу; у тому, що не може перекричати слухачів, виявляється її слабкість.

Форма звертання в поданих ситуаціях *товариші* (можливі варіанти *товариш*, *товаришко*) відображає історичну епоху і не є характерною для сучасної дійсності. Це слово вживалось у звертанні для підкреслення належності людини до партійного (комуністичного) чи радянського середовища. Тепер ним послуговуються рідше, здебільшого воно фігурує в мовленні комуністів. Час вносить зміни в життя, а відтак і в мовлення, у якому, мов у краплі води сонце, відображаються суспільні процеси. Так, раніше слово *пан* (*пані*) функціонувало у значенні "поміщик", "володар над іншими" або вказувало на сімейний статус чоловіка і жінки. Сьогодні в усному і писемному мовленні українців це ввічлива, шаноблива форма звертання до осіб чоловічої і жіночої статі взагалі, без урахування сімейного статусу (*пане професоре, пані вчителько*).

У сучасній мовленнєвій практиці людей найуживанішими є такі загальні форми звертання

відповідно до чоловіків і жінок: *друзе, тату, дядю, дорогий сину, чоловіче, брате, любий мій, коханий, голубе, козаче, пане* (у поєднанні з іменем чи назвою професії), ім'я чоловіка або ім'я та по батькові, *пане добродію, шановний* (часто у поєднанні з власним іменем чоловіка чи назвою професії), коротка форма імені представника чоловічої статі (*Саши* замість *Сашко*), пестлива форма власного імені – *Карлушо* (в інтимній ситуації, залежно від хорошого настрою, рідше з погрозливим забарвленням); *мамо, дорога доню, сестричко, бабо, тьотю, дороженька, люба моя, голубко, кохана, жіночко, пані* (у поєднанні з ім'ям жінки чи назвою професії), *пані добродійко*, ім'я жінки або ім'я та по батькові, коротка форма імені (*Валь* замість *Валю*), пестлива форма власного імені – *Іринко* (переважно до молодших за віком осіб).

Різними формами виражається і привітання. В українській мові, крім загальноновживаних *доброго ранку (дня, вечора), здрастуйте*, у розмовному стилі, художній літературі широко використовуються й інші форми – *доброго здоров'я, добридень, здоровенькі були*. Наприклад:

– Добридень вамі 3 неділею будьте здорові! – тихо сказав Моссаковський і поцілував Онисю в руку.

– Доброго здоров'я! Спасибі вамі – тихо обізвалась Онися (*І. Нечуй-Левицький, "Старосвітські батюшки та матушки"*).

У наведеній ситуації відповідно до традицій мовленнєвого етикету, закріплених у народній практиці спілкування, чоловік перший ввічливо вітається із жінкою. Зазвичай українське привітання *добридень* доповнюється побажанням здоров'я, а тендерна належність при цьому підкреслюється невербальними засобами спілкування, зокрема рукостисканням чоловіків або, як це в поданому тексті, цілуванням руки жінки, що є з боку чоловіка виявом поваги і власної шляхетності.

Оскільки традиційно чоловічі ролі суспільно значущіші, а жіночі часто обмежуються сімейними рамками, то перші з них автоматично стають домінуючими в соціальному житті, що певною мірою позначається на мові (фразеологізми: *чи пан, чи пропав; швець знай своє шевство, а в краєцтво не лізь; як не коваль, то й рук не погань; художник у душі; славний козак* – опорні іменники на позначення соціальних ролей у чоловічому роді) і мовленні. Як приклад – комунікативна ситуація знайомства:

– А ти, значить, – молодець. Молокосос, а катьолок, знать, варить. Як-не-як – всякого дурня не призначать директором. Тебе ж як величають?

– Тарас Демидович.

– Із нашого брата, бідняка, виходить?

– А ви по чому знаєте?

– Хе! Не панське знать ім'я – Тарас. Та й Демид – теж не попівське. Ось і мене, бач, Хомою нарекли (*Ю.Зба-нацький, "Малиновий дзвін"*).

З першої репліки діда завдяки використанню іменників чоловічого роду створюється враження, що він зустрів чоловіка, а не жінку. Слово *дирек-*

тор (більшість назв професій має форму чоловічого роду) відбиває соціально зумовлений позамовний поділ на статі, морфологічним вираженням чого є нульове закінчення, характерне для іменників чоловічого роду (щоправда, у розмовному стилі допустима і форма жіночого роду – *директорша*). Таким чином, ідеться про чоловіка, який виконує соціальну роль керівника. Відповідно його мовлення офіційніше, небагатослівне, виражає ввічливе, поважне ставлення до людини, старшої за віком (для цього вживається особовий займенник *ви* у ввічливо-пошанному значенні).

Наведемо діалог, у якому передано чоловічий і жіночий стиль мовленнєвої поведінки.

- Як ваше ім'я? – ніжно запитав він.
- Ганна.
- Дуже добре, що вас так звуть. Донна Анна. То ім'я жінки, яку так і не мав Дон Жуан.
- Боявся командора...
- Ну, по-перше, Дон Жуан нічого в світі не боявся, а по-друге... По-друге, ваш чоловік - не командор: <...>
- Ну от, у моїй машині довго житимуть ваші парфуми, Анно. Прощайте. Все буде добре (*Є. Кононенко, "Нові колготи"*).

У поданій ситуації домінує чоловіче мовлення -ініціативне, з виявами ніжності, упевнене, ввічливе у ставленні до незнайомки. Це передається за допомогою присвійного займенника *ваш*, особового займенника *вас*, звертання у формі кличного відмінка, характерного для української мови, етикетної формули при розставанні *прощайте*.

Стандартні етикетні формули прощання в різних комунікативних ситуаціях можуть доповнюватися звертаннями:

- До побачення, кохана, – ніжно, аж у мене шкіра отергла, сказав Переходовець. – Я до тебе обов'язково прийду.
- Бувай! – коротко й сухо відповіла господиня (*В. Шевчук, "Маленьке вечірнє інтермеццо"*).

Уже з першої репліки-прощання можна уявити ситуацію і те, наскільки близькі учасники спілкування. Щоб висловити намір зустрітися з коханою, чоловік з-посеред формул прощання вибирає саме ту, яка семантично найбільше годиться для вираження комунікативного завдання – *до побачення*. Суха, коротка репліка-відповідь жінки свідчить про її невпевнений стан, ставлення до комунікативного партнера.

Тендерні особливості спілкування досить виразно виявляються в компліментах, які традиційно адресують переважно чоловіки жінкам. Наприклад:

"Свята простота, - подумав розчаровано Сідалковський. – Форми відповідають змісту". А вголос сказав:

- Ви просто святість. Ви не Єва, а роза вітрів.
- Комплімент?
- Комплімент.
- Оригінальний! Таких ще мені ніхто не казав! <...>
- Єво, ви гарна, – мовив Сідалковський, а подумки додав: "Коли мовчите". – Ви гарна, як...
- Як хто? – підвелася на ліктях Єва.
- Як швейна машина "Зінгер" у моєї мами.

Єва вдячно посміхнулася (*О. Черногуз, "Аристократ" із Ваньярки*).

Мовленнєва поведінка комунікантів відображає їхній рівень розвитку та інтелект, тендерну асиметрію. Чоловічий текст домінує. Банальні порівняння жінки з "розою вітрів", "швейною машиною" в мовленні обивателя характеризують "лицаря фраз" як нікчемного лицеміра. Відчувається, що етикетна ввічливість штучна, нещира. Та комунікативної мети досягнуто – наївна жінка приємно вражена і вдячно посміхається.

Пропонований нами спосіб трактування етикетного мовлення чоловіків і жінок значущий і в методичному сенсі (у контексті мовно-літературної освіти). Вивчаючи порушене питання, ми розглянули мовні явища в тісному зв'язку з людиною, її мисленням, практичною діяльністю відповідно до соціальної ролі, визначили особливості функціонування мовних одиниць у конкретних мовленнєвих ситуаціях, що є важливим для вироблення в учнів комунікативних умінь і навичок.

Як свідчить шкільна практика навчання мови, вчителі мало уваги приділяють етикетним формулам і їх ролі в мовленні. Якщо така робота і ведеться, то мовленнєвий етикет розглядається здебільшого побіжно, як зовнішня форма спілкування, без належного врахування внутрішнього наповнення (адресат, адресант, місце, час, спосіб, результат).

Шукаючи шляхів удосконалення методики навчання мови, словесник може скористатися поданим матеріалом на уроках і в позакласній роботі, щоб поступово формувати в учнів навички адекватного сприймання чужого мовлення і тактовного ефективного спілкування, культури мовленнєвої поведінки залежно від соціальних ролей і комунікативної ситуації, щоб готувати старшокласників до проведення лінгвістичних досліджень. Функціонально-антропологічний підхід до мовленнєвого етикету допоможе подивитися на етикетні форми не лише як на засіб ввічливості, а й як на спосіб самовираження особистості, вияв загальної культури соціальної статі. Збагнувши в цілому особливості етикетного ситуативного спілкування, учні стануть вимогливішими до власного мовлення.

Література

1. Акуленко В. Українська мова в європейському контексті (проблеми розвитку мовленнєвої комунікації) // Мовознавство. - 1998. - №2-3.
2. Великий тлумачний словник української мови / Уклад, і гол. ред. В. Бусел. - К.; Ірпінь, 2001.
3. За рецьки О. Другий Київський тендерний семінар // Дивослов, - 2004. - №5.
4. Петренко О., Ісаєв Е., Петренко Д. Мова чоловіків і жінок як одиниця соціолінгвістичного дослідження // Мовознавство. - 1999. - №1.
5. Каганець І. Арійський стандарт: українська ідея епохи великого переходу. - К., 2004.